

Hlediska sociální diferenciace v československé statistice

Úvodem

Jedním ze základních kritérií, podle nichž hodnotíme informační soustavy, je jejich funkčnost v procesu řízení. Toto hledisko lze v plné míře uplatnit i na soustavu informací sociálně ekonomických. Jejímž úkolem je napomáhat řízení a plánování *sociálně ekonomického* rozvoje naší společnosti. Soustava sociálně ekonomických informací musí umožňovat analýzu především těch prvků a aspektů společenské reality, které jsou podstatné z hlediska *cílů* společenského plánování a v nichž se mají projevit základní společenské změny vyznačující budování socialismu v naší zemi. Musí dále zachycovat objem a strukturu *prostředků*, kterých společnost může k dosahování rozvojových cílů využít, a konečně také *účinnost*, s níž byly tyto prostředky vynaloženy.¹

Protože hierarchie společenských cílů podléhá v procesu sociálně ekonomického rozvoje změnám — v jednotlivých etapách se mění váha a priorita jednotlivých úkolů, některé již splněné cíle ustupují, zatímco jiné, pro jejichž řešení dozrály objektivní předpoklady, se dostávají do popředí — a protože v souladu s formováním nových ekonomických, technických, politických a organizačních zdrojů se postupně objevují i nové prostředky realizace společenských cílů, musí se nezbytně přizpůsobovat, a tedy modifikovat i *informační systém* společenského řízení. Soustava sociálně ekonomických informací, která byla plně funkční v prvních etapách budování socialistické společnosti, kdy těžiště rozvojových úkolů spočívalo v akumulaci prostředků pro rozvíjející se průmysl a rostoucí hmotnou výrobní a osobní spotřebu [Kutta 1974 : 615—616], a která byla tedy

přízpůsobena především potřebám čistě ekonomického plánování, nemusí již plně vyhovovat ve fázi budování *vyspělé* socialistické společnosti, založené na principech intenzivního růstu. V tomto období, kdy se do hry dostávají všechny sociálně ekonomické faktory společenského rozvoje a kdy se postupně přechází ke *komplexnímu* dlouhodobému plánování sociálních procesů v jejich celospolečenském kontextu, formují se i nové požadavky na informační systém. „Do systému plánování se tak vnučuje nový pojem sociální efektivity, který charakterizuje efektivnost v jejím celospolečenském sociálně ekonomickém vyjádření.“ [Kutta 1974 : 617]. Na novém významu nabývá problematika *sociální struktury a životního způsobu* naší společnosti a využívání všech vytvořených společenských prostředků pro jejich cílevědomé formování. Analogicky se pak v soustavě sociálně ekonomických informací prosazují nové pojmy a metody, jež by umožnily sledovat sociální efektivnost, změny sociální struktury a způsobu života. Prokazuje se, že žádný informační systém není vytvořen jednou provždy a že *prostředky*, které se osvědčily při sledování ekonomické stránky společenských procesů, nemusí být vždy zcela adekvátní při zobrazování jejich stránek sociálních.

Bylo by jistě důležité položit si otázku, do jaké míry vyhovuje těmto měnícím se potřebám naše současná soustava sociálně ekonomických informací — které její prvky se i nadále osvědčují a kde by bylo účelné uvažovat o dalším zdokonalení. V této stati se takto široce založeným problémem zabývat nebudeme a vzhledem k jeho komplexnosti ani zabývat nemůžeme; věnujeme však pozornost jedné z díl-

¹ Osipov a Kolbanovskij, kteří uplatnili funkční hledisko při typologii sociálních ukazatelů, rozlišili tyto jejich druhy: a) ukazatele *cílů*, b) ukazatele

prostředků, c) ukazatele *zdrojů* a d) ukazatele *výsledků* programů sociálně ekonomického rozvoje [Osipov-Kolbanovskij 1974 : 10].

čích otázek, která má nicméně pro posouzení funkčnosti soustavy sociálně ekonomických informací zásadní význam. Jde o schopnost této soustavy, a zejména naší statistiky, zachycovat *sociální diferenciace* socialistické společnosti. Pokusíme se tedy naznačit, jakými možnostmi současná československá statistika při zobrazování základních sociálně diferenciálních hledisek disponuje, a tyto možnosti zhodnotit.²

Sociální diferenciace a sociálně ekonomické řízení

Schopnost zachycovat sociální diferenciace naší společnosti, tj. její rozrůzněnost do společenských tříd, vrstev a dalších relevantních sociálních skupin a kategorií, stejně jako schopnost registrovat procesy vytváření a zanikání těchto diferencií a způsoby jejich uplatnění v celém širokém spektru společenských jevů, je významným dílčím kritériem funkčnosti statistické informační soustavy z celé řady důvodů. Především však proto, že vyrovnávání hlavních sociálních rozdílů, které naše společnost zdědila z minulosti, a cílevědomé usměrňování dalších sociálních diferencií, vytvářejících se v průběhu samotné výstavby socialismu, patří u nás — stejně jako v ostatních socialistických zemích — k principiálním strategickým *cílům* sociálně ekonomického řízení a plánování na všech jeho úrovních.

Je nasnadě, že efektivnost úsilí o uskutečňování těchto cílů bude do značné míry záviset i na tom, do jaké míry, jak podrobně a spolehlivě bude možné nejdůležitější společenské rozdíly, jejich vývoj a uplatnění v naší společnosti skutečně také na empirické úrovni sledovat.

Zvláštní pozornost věnuje socialistický stát ekonomickému, politickému, sociálnímu a kulturnímu rozvoji *dělnické třídy*; v této skutečnosti se odráží třídnost jeho politiky. Má-li však být dána možnost úspěchy této politiky věcně hodnotit a pro-

hlubovat racionálně její účinnost, musí řídicí centrum disponovat rozsáhlým *fon- dem* informací, které by umožnily materiální, politické, sociální a kulturní postavení dělnické třídy zevrubně posuzovat a porovnávat se situací ostatních společenských tříd a vrstev. Předpokladem je opět existence informačního systému zobrazujícího společenskou realitu v sociálně diferencované podobě.

Podobně, mají-li být účinné, musí se o sociálně diferencovaný obraz společenské reality opírat i jednotlivé *politiky* socialistického státu v *sociální oblasti* — tj. jeho politika sociální, školská, kulturní, zdravotní apod. Opatření těchto politik totiž mnohdy nebývají adresována jen celkové populaci, ale také určitým společenským skupinám a kategoriím — vymezovaným hledisky socioprofesionální, věkovými, ekologickými či jinými. Příprava a hodnocení jednotlivých kroků pak musí vycházet nejen z informace o stavu dané problematiky v celospolečenském průřezu, ale také z informací o specifické situaci těch sociálních skupin a kategorií, na něž se zaměřujeme (tzv. cílových populací). Diferencované, a tedy podle jednotlivých prvků sociální struktury, je však třeba analyzovat i kroky *celospolečenského* rozsahu; nominálně jednotná opatření totiž mohou mít na různé sociální skupiny a kategorie — v závislosti na jejich specifické situaci — velmi rozdílné dopady, které je třeba bedlivě kontrolovat, nemají-li tato opatření svými důsledky v některých případech deformovat původní záměr.

Zcela nové požadavky na soustavu statistických informací klade — a zejména v budoucnosti klást bude — rozvíjející se soustava *plánování sociálního rozvoje*. Dosud se toto plánování u nás rozpracovává hlavně na mikroúrovni řízení — v kontextu pracovních organizací — a jeho informační potřeby proto zatím státní ani resortní statistiku podstatněji nezasahují.

² Pokud zde hovoříme o statistice, máme na mysli statistiku jako informační systém, tedy jako instituci obstarávající sběr, zpracování, prezentaci a částečně i interpretaci hromadných sociálně ekonomických dat, nikoliv statistiku jako formální metodu.

Soustava sociálně ekonomických informací není pochopitelně tvořena jen statistickým informačním systémem; budeme-li se tedy v dalším zabývat pouze statistikou, jde o redukci celého problému informací pro společenské řízení. Vycházíme však

z toho, že pro sociální řízení a plánování představuje právě statistika zdaleka nejdůležitější zdroj informací, s nímž se žádný jiný systém informací o společnosti nemůže co do tematické komplexnosti, univerzality, možnosti standardizace a rozvinuté organizační infrastruktury měřit. To platí pochopitelně i o sociálních vězmech. Pro společenské řízení budou v širším měřítku prakticky využitelné jen ty informace o společnosti, které budou začleněny do systému statistiky, ať už půjde o statistiku proti dnešnímu stavu jakkoliv zdokonalenou.

Jakmile se však experimenty s plánováním sociálního rozvoje rošíří i na územní sféru, a tento vývoj na sebe nedá dlouho čekat, promítne se nová situace i vlnou požadavků na podrobnější sociálně statistické zpravodajství o území — zejména o městech a jejich obvodech a o okresech. Čelné místo bude mezi těmito požadavky zaujímat potřeba zlepšit informace o sociální diferenciaci regionálních celků; cílevědomá regulace sociální struktury územních jednotek je totiž ve všech známých metodikách plánování sociálního rozvoje územních celků zařazena jako jedna z jejich hlavních tematických položek, stejně jako požadavek sociálně diferencovaného sledování všech sociálně ekonomických procesů probíhajících v regionu patří k jejich základním metodickým principům.³

Obdobné na celospolečenské úrovni vzrůstá potřeba sociálně diferencované statistické informace v souvislosti s úsilím o cílevědomé formování *způsobu života* naší společnosti, který je třeba pojímat jako životní způsob zcela konkrétních sociálních tříd a skupin, a tak také usměrňovat [Filipcová-Filipec 1974].

Ve výčtu argumentů bychom mohli pokračovat. Avšak již to, co bylo řečeno, umožňuje konstatovat, že potřeba sociálně diferencovaného statistického zpravodajství vyplývá zcela organicky z úkolů, které socialistický stát řeší nebo v blízké budoucnosti řešit hodlá, a že je přirozeným důsledkem úsilí o prohloubené řízení specificky sociálních aspektů společenského rozvoje v období vyspělé socialistické společnosti. Právem lze tedy schopnost soustavy statistických informací reflektovat společenskou realitu v sociálně diferencované podobě považovat za jedno z významných a perspektivně stále důležitějších kritérií její funkčnosti. Jde přitom nejen o schopnost vystihnout sociální *skladbu* naší společnosti, její rozdělení do společenských tříd, vrstev a dalších skupin a kategorií, ale také o možnost registrovat *uplatnění* této diferenciace ve všech důle-

žitých procesech, jež v naší společnosti probíhají.

Základní hlediska sociální diferenciace československé socialistické společnosti

Které jsou tedy nejdůležitější dimenze sociální diferenciace, na něž řízení socialistické společnosti navazuje a které by proto měly najít vyjádření i ve statistickém informačním systému? V principiálních programových cílech, jak jsou vymezeny v pracích klasiků marxismu-leninismu, a v programových dokumentech strany nacházíme poukaz především na tyto sociální rozdíly, jejichž vyrovnávání patří k základním úkolům socialistické společnosti:

1. rozdíly mezi jednotlivými společenskými třídami,
2. rozdíly mezi fyzickou a duševní prací,
3. rozdíly mezi městem a venkovem.

Tím jsou také vymezeny hlavní dimenze společenské diferenciace, které by bylo třeba v soustavě sociálně ekonomických informací reflektovat; tyto rozdíly samozřejmě nejsou souhrnné — rozhodující místo mezi nimi patří diferenciaci *třídní*.

Kromě nich však společenské řízení a plánování v socialistické společnosti — ať už jde o plánování pracovních sil, politiku populační, mzdovou, daňovou, cenovou, důchodovou, bytovou, školskou, kulturní nebo propagandu a agitaci — musí reagovat i na celou řadu dalších, *druhotných* sociálních rozdílů, které jsou buď konkrétním projevem uvedených klíčových diferencí, nebo se na jejich základě vytvářejí. Také tyto rozdíly se naše společnost snaží postupně vyrovnávat. Patří k nim zejména:

- rozdíly mezi profesními skupinami vytvářejícími se uvnitř společenských tříd podle složitosti práce, její namáhavosti, úrovně její technizace, podle uplatnění tvůrčích prvků v práci, podle odvětví národního hospodářství a případně podle dalších rysů charakteru a obsahu práce,

³ Viz [Jelmejev a kol. 1972] a [Planírovanije 1973]. Podobné je tomu i v metodikách pro plánování sociálního rozvoje kolektivů *organizací* — viz [Metodika 1974].

⁴ Níže uvedené směry sociální diferenciace jsou

navzájem úzce propojeny a jejich rozlišení je mnohdy relativní. Výčet omezuje jen na ty dimenze, jež považujeme z hlediska řízení za nejdůležitější; jejich seznam mohl být ve skutečnosti mnohonásobně delší.

- rozdíly mezi skupinami různého vzdělání a kvalifikace,
- rozdíly mezi skupinami s různou hmotnou životní úrovní,
- rozdíly mezi skupinami s různou úrovní kulturní,
- rozdíly mezi skupinami s různým stupněm účasti na společenském řízení,
- rozdíly mezi muži a ženami,
- rozdíly mezi věkovými kategoriemi a generacemi,
- rozdíly mezi etnickými skupinami,
- rozdíly mezi různě početnými rodinami,
- rozdíly mezi různými regiony.

Sociálně diferenciální hlediska, jež lze z těchto rozdílů odvodit a jež by měla pronikat i soustavou sociálně ekonomických informací, si pracovně utřídíme do několika skupin (znovu však připomeňme, že za touto klasifikací se skrývá hierarchie, na jejímž vrcholu stojí třídní diferenciace):

- a) hlediska sociálně ekonomická:
 - třídní příslušnost
 - charakter a obsah práce
 - hmotná životní úroveň
- b) hlediska sociálně politická:
 - účast na společenském řízení
- c) hlediska sociálně kulturní:
 - úroveň vzdělání a kvalifikace
 - kulturní úroveň
- d) hlediska sociálně ekologická:
 - stupeň urbanizace sídelního prostředí (město-venkov)
 - regionální příslušnost
- e) hlediska biosociální:
 - pohlaví
 - věk
 - národnost
 - velikost rodiny.

V dalším naznačíme, jaké možnosti má československá statistika vyjádřit tři základní z těchto sociálně diferenciálních hledisek: 1. *třídní příslušnost*, 2. *charakter a obsah práce* a 3. *sociálně ekologickou rozrůzněnost* – tedy kritéria odpovídající nejdůležitějším společenským rozdílům, o jejichž vyrovnání v první řadě naše společnost usiluje. Dříve však ještě připojíme zmínku o gnozeologických možnostech a mezích operacionálního, zejména pak statistického vyjádření sociální diferenciace. Považujeme za nezbytné se této otázky dotknout z toho důvodu, že v bur-

žoazní, pozitivisticky orientované sociologii a v nedávné minulosti i u nás bývaly – a dosud někdy bývají – poznávací možnosti statistických ukazatelů sociální diferenciace neadekvátně přeceňovány a tyto ukazatele pak interpretovány způsobem neodpovídajícím jejich reálnému významu.

Meze statistických indikací sociální diferenciace

Pokoušet se o vyjádření sociální diferenciace pomocí *statistických* dat znamená usilovat o operacionalizaci tohoto jevu, a to navíc o jeho operacionalizaci pomocí zcela specifických výrazových prostředků. Jestliže má tento typ empirické indikace sociální rozrůzněnosti na jedné straně eminentní praktický význam, je právě proto na druhé straně zapotřebí vymezit velmi pečlivě hranice jeho interpretačních možností. Poměrně snadná dostupnost a kvantifikovatelnost statistických ukazatelů sociální diferenciace může totiž mnohdy svádět k jejich nepřiměřenému výkladu.

Interpretační možnosti statistických indikací sociální rozrůzněnosti jsou tedy ohraničeny faktory pramenícími ze dvou zdrojů:

- a) z omezených možností *operacionalizace* jako metodologické operace a
- b) z omezených možností *statistiky* jako nástroje této operacionalizace.

Jakkoliv má empirické zobrazení sociální diferenciace naší společnosti bezprostřední význam pro řešení úkolů v oblasti řízení a plánování – a tedy pro společenskou praxi, zůstává klíčem k úspěšnému řešení operacionalizace marxisticko-leninská společenskovědní *teorie*. Čistě prakticistické přístupy prosazující víceméně intuitivní a mnohdy nahodilá diferenciální kritéria či řídící se úzkými hledisky metodologické výhodnosti by k cíli nevedly. Problematiku sociální diferenciace socialistické společnosti je třeba řešit nejprve v teoretické rovině, na základě *kvalitativního* historicko-sociologického rozboru obecných rysů vývoje ekonomické a třídní struktury, a teprve odtud je možné přecházet k empiricky relevantním modelům a posléze i k jejich empirickým indikátorům. Kvalitativní teoretická analýza přitom ukazuje, které z možných indikací

jsou vůbec relevantní (a tedy koneckonců i prakticky užitečné), jaký je jejich význam a vzájemné vztahy. Měl by to být tedy teoretický, kvalitativní rozbor společenské reality, který určuje volbu ukazatelů, a nikoliv obráceně – dosažitelné empirické položky, které by diktovaly strukturu teorie.⁵ Empirické položky se stávají v sociologickém smyslu ukazateli pouze z titulu svého vztahu k teorii: „být ukazatelem“ znamená být v *gnoseologickém vztahu* k určitému pojmu a bez vymezení tohoto vztahu není možné empirické znaky, ať už statistické nebo jiné, za ukazatele považovat.

Přechod z teoretické úrovně analýzy sociální struktury a sociální diferenciace do úrovně empirické, a tedy na hladinu empirických indikací, je přechodem mezi dvěma navzájem na sebe *neredukovatelnými* kvalitami poznání. Kvalitativní teoretický rozbor sociální struktury nelze beze zbytku převést do „jazyka ukazatelů“, tím méně do jazyka ukazatelů statistických, není uskutečnitelná plná empirická redukce abstraktních pojmů, jak si ji představoval klasický pozitivismus; vždy zde zůstává určité teoretické reziduum, jež pomocí empirických ukazatelů vyjádřit nelze [Jadov 1972 : 55]. Proto je každé empirické zobrazení sociální struktury nevyhnutelně *neúplné*, odhaluje její charakter jen částečně a poskytuje pouze dílčí vysvětlení jejího významu. Ukazatele, do kterých sociální diferenciaci naší společnosti promítáme, jsou omezené také v časovém smyslu; jejich *gnoseologický vztah* k indikovaným charakteristikám sociální struktury prodělává v průběhu společenského vývoje změnu a nominálně stejné informační položky pak po určité době nabývají jako indikátory jiného významu. Žádná soustava ukazatelů sociální diferenciace tedy nemůže být univerzální a trvale platná, a to ani pro různé vývojové etapy téhož sociálně ekonomického systému, ani pro synchronní srovnávání systémů různých.

Tolik tedy stručně k oné části interpretačních omezení statistických ukazatelů

sociální diferenciace, jež plyne ze samotného procesu operacionalizace.

Další skupina omezení vyplývá ze skutečnosti, že pro operacionální vyjádření sociální diferenciace přicházejí v našem případě v úvahu pouze *statistická data* – a tedy jen zcela specifický typ empirických údajů. Na mysli nemáme na tomto místě charakteristické obsahové zaměření statistických informací, kterému hodláme věnovat pozornost níže a které je také možné podstatně zdokonalit, ale jejich specifikum *formální*, jež je, zdá se, spjata se samotnou povahou statistiky a zůstane tedy zdrojem interpretačních omezení statistických údajů i v budoucnosti.

Toto specifikum spočívá v základním metodologickém schématu práce statistiky vymezeném prvky: *statistická jednotka* – *statistický znak* – *statistický soubor* – *statistický ukazatel*. Statistika jako informační systém shromažďující a zpracovávající hromadná data funguje v podstatě tak, že na určité množině společenských prvků tvořících statistický soubor zjišťuje hodnoty předem vymezeného počtu znaků a shromážděnou informaci pak shrnuje do ukazatelů za celý soubor. Reprezentace sociální reality, kterou tak statistika poskytuje, se nezbytně vyznačuje *agregativním* a *individualistickým* charakterem, tj. tendencí zobrazovat sociální celky jako souhrny jejich elementárních prvků – zpravidla osob a někdy domácností – a redukovat tak úroveň analýzy na „atomární“ hladinu. Většina poznatků, které lze o sociální diferenciaci, resp. o sociální struktuře prostřednictvím statistických dat získat, je odvozena z informací zjišťovaných na této elementární úrovni; o podstatných přeměnách společenského systému, ekonomické a třídní makrostruktury naší společnosti, odehrávajících se na úrovni vztahů mezi třídami a dalšími velkými společenskými skupinami, vypovídá statistika převážně prostřednictvím znaků získaných agregací údajů o *mikrospolečenských* jednotkách. Společenské skupiny jsou zde zobrazovány jako skupiny *klasifikační*, jako statistické soubory, sociální vztahy se

⁵ Velmi instruktivně argumentují prioritu teoretické konceptualizace při výzkumu sociální struk-

tury a mobility Charvát, Linhart a Večerník – viz [Charvát a kol. 1975]

projevují jako vztahy *logické*. Nezachyceny zpravidla zůstávají společenské mechanismy a struktury, které mezi mikrosociálními jednotkami a velkými sociálními celky zprostředkují.

K tomu přistupuje nezbytná, především praktickými důvody podmíněná *určitost*, *stabilita* a relativní *jednoduchost* statistických kategorií. usnadňující sice na jedné straně sběr a zpracování dat, ztěžující však na straně druhé adekvátní zachycení složitých, dynamických a často neostře ohraničených jevů sociální struktury. Statistika musí jednoznačně vymezovat hranice i tam, kde jednotlivé sociální skupiny do sebe přecházejí plynule, musí definovat i tehdy, když se charakteristiky dané skupiny radikálně mění, a musí nezbytně užívat definicí relativně jednoduchých i přesto, že k vymezení daného sociálního uskupení může být zapotřebí kombinovat složitým způsobem velký počet různých hledisek.

Ani agregativnost statistiky, ani její individualistický charakter a simplifikující určitost používaných kategorií však nelze chápat jako slabinu a nelze ji statistickému přístupu k analýze sociální struktury vyčítat; tyto rysy jsou jeho *symptomem*, statistika nemůže přestat být statistikou. V soustavě statistických informací je jisté možné zavést řadu metodických zlepšení — o některých se dále zmíníme, zjednodušující a agregativní přístup ke zpracování dat však zůstane v podstatě zachován; od statistiky nelze očekávat, že dosáhne kvalit vědeckého výzkumného nástroje. Předmětem kritiky se ovšem může stát způsob sociologického *využití* statistických informací o sociální struktuře, pokud jsou tyto informace absolutizovány, a způsob jejich *interpretace*, pokud je jednostranný.⁶ Agregátní a atomární povaha statistického zobrazení sociální struktury má naopak i své významné *přednosti*: nechává otevřenou cestu k dezagregaci a případně rekonstrukci informačních struktur, a tak i k jejich podrobnějšímu analytickému zhodnocení.

Jinou příznačnou charakteristikou statistického odrazu sociální diferenciace je jeho deskriptivnost, a tedy výlučná kon-

centrace na výsledky diferenciačních procesů. spojená zatím s nezpůsobilostí zachytit jejich vlastní průběh a faktory, jež je vyvolávají.

Empirický obraz sociální diferenciace zprostředkovaný statistickými daty bude tedy nevyhnutelně *dílčí* a v mnoha ohledech *omezený*. Bude nezbytně doplňovat jej i jinými prostředky, zejména kvalitativní analýzou historickou, ekonomickou a sociologickou a kromě toho i speciálně zaměřenými sociologickými průzkumy. Tyto skutečnosti je třeba si neustále připomínat, zejména tehdy, když na poznatky o sociální diferenciaci naší společnosti zprostředkované statistickými ukazateli navazuje praktické řízení a plánování; vědomí parciality a omezenosti statistických indikátorů sociální diferenciace by mělo provázet jako nezbytný regulativ i všechny pokusy o jejich využití.

Současně však. a to je druhá strana téže mince, by bylo zcela nepřiměřené reagovat na omezené možnosti operacionalizace sociální struktury a jejich změn, resp. její operacionalizace pomocí statistických ukazatelů, rezignací a úsilí o empirické vyjádření těchto jevů jednoduše odmítnout. Prokázali bychom tak medvědi službu potřebám řízení socialistické společnosti, které se vždy musí o určité sledovatelné ukazatele opírat. Nestojíme tedy před dilematem docílit buď úplné empirické (respektive statistické) redukce kategorie sociální struktury — což možné není, nebo se jakéhokoliv úsilí o její operacionální vyjádření prostě vzdát; úkolem je usilovat, s plným respektem ke složitosti úkolu, o takové empirické vyjádření, které by znamenalo redukci teoreticky i funkčně *zdůvodněnou* a kontrolovatelnou. Jinak bychom podlehlí pozitivistickému stanovisku, jenže tentokrát „naruby“. Jadov [Jadov 1972 : 58] výstižně poznamenává, že „úsilí redukovat všechny jevy na jejich empirický základ a podmiňovat touto redukcí verifikaci hypotéz, stejně jako odmítání empirické verifikace hypotéz v situaci, kdy není taková úplná redukce možná, to je právě „prokletí“ pozitivistického způsobu myšlení“.

⁶ Jednostranné podléhání statistickému metodologickému schématu je příznačné pro buržoazní strati-

fikační přístupy k rozboru sociální struktury — blíže viz [Charvát a kol. 1975].

Zobrazení sociální diferenciace v československé statistice

Chceme-li v dalších odstavcích posoudit uplatnění některých sociálně diferenciálních hledisek v soustavě naší statistiky, klademe si tak vlastně dvojí otázku:

a) ptáme se především, do jaké míry statistika vůbec *sleduje* znaky, které by bylo možné považovat za operacionální referenty sociálně diferenciálních kritérií, a jaké jsou tedy výchozí statistické možnosti zachytit rozrůzněnost československé společnosti⁷ a

b) chceme, za druhé, vědět, ve kterých statistických subsystémech, v jakém rozsahu, v kterých fázích práce s daty a jakým způsobem se tyto znaky fakticky *uplatňují*, a jak tedy statistika uvedených možností využívá. Pozornost věnujeme oběma otázkám.⁸

Zobrazení sociální diferenciace není v naší současné statistice chápáno jako *samostatný* úkol a této problematice tedy také není věnován žádný samostatný článek statistické informační soustavy.⁹ Znaky schopné sociální rozrůzněnost indikovat jsou vázány na *různá statistická odvětví*, jsou mnohdy zařazovány s jinými záměry, než je vlastní znázornění sociální diferenciace, a používá se jich k charakterizaci různých a někdy navzájem nesouměřitelných populací — např. bydlícího obyvatelstva, ekonomicky aktivních, pracujících

v národním hospodářství apod. Hodláme-li zde tedy posoudit, jaké prostředky může statistika pro zobrazení některých aspektů sociální diferenciace nabídnout, musíme si být vědomi skutečnosti, že mnohé z uváděných položek nepoužívá univerzálně, ale jen v určitých svých subsystémech, a že některé statistické kategorie mohou mít v závislosti na kontextu různý význam.

Postupně tedy projdeme možnosti statistické indikace těchto tří sociálně diferenciálních hledisek: a) třídní příslušnosti, b) charakteru a obsahu práce, c) sociálně ekologické diferenciace.

a) Statistická indikace třídní příslušnosti

Nejdůležitější sociálně diferenciální hledisko, podmiňující i všechna ostatní kritéria sociální rozrůzněnosti, totiž třídní příslušnost, ve statistice přímé vyjádření nenalézá,¹⁰ jeho nejtěsnějším ukazatelem je statistický znak „*společenská skupina*“, který se určuje u ekonomicky aktivních osob na základě jejich hlavního zaměstnání a příslušnosti k vlastnickému sektoru, u osob již neaktivních podle posledního zaměstnání, resp. poslední sektorové příslušnosti, a u osob závislých na základě společenské skupiny živatele. Společenská skupina domácnosti je určována podle ekonomicky aktivního dospělého muže („*hlavy domácnosti*“).¹¹

⁷ Pokud dále uvádíme určité statistické znaky jako ukazatele jednotlivých sociálně diferenciálních hledisek, chceme tím naznačit, že by jich bylo možno k takové indikaci využít; neuvažujeme však o konkrétní metodice konstrukce indikátorů ani o tom, jak dokonale je jimi dané diferenciální hledisko pokryto, či které další ukazatele by případně bylo zapotřebí ještě hledat.

⁸ Ideální metodologický model operacionalizace předpokládající, že zadán je výchozí teoretický pojem a požadovaný typ jeho empirické indikace, kdežto že otevřené je určení konkrétních empirických položek — ukazatelů, které by tento pojem vystihly — se mění v našem případě v poněkud odlišné schéma. Chceme-li totiž posuzovat, jaké možnosti jsou pro indikaci sociální diferenciace vytvořeny v již *výbudované* statistice, pak zadány máme kromě výchozího pojmu i v úvahu přicházející empirické položky, tj. sledované statistické znaky, a otevřené naopak zůstává určení indikačních vztahů, jež by obě hladiny poznání propojily. Jde o řešení problému *adekvace* (přifazení) statistické a sociologické pojmové soustavy, který vyvstává všude tam, kde se marxistická sociologie snaží využít pro analýzu sociologické problematiky statistických dat. Zdrojem tohoto problému je funkční, a tedy i obsahová různost obou pojmových soustav a odlišná uroveň jejich obecnosti. V souvislosti s procesem sociologizace sociálně statistických informací, která bude nezbytně provázet budování soustavy sociální statistiky (viz dále), a v souvislosti se stále širším sekundárním využíváním statistických dat v socio-

logii se však bude v budoucnosti naléhavost tohoto problému pravděpodobně oslabovat.

⁹ Myšlenka zařadit tematický blok sociálního složení ekonomicky aktivního obyvatelstva jako samostatný subsystém do soustavy sociální statistiky však není neznámá. Byla například vyslovena v návrhu koncepce sociální statistiky pro země RVHP vypracované nedavno maďarskými statistiky (Delegace 1974).

¹⁰ Existenci určité informační položky v soustavě statistických informací posuzujeme v této práci podle toho, zda tato položka je k dispozici v *publikačních* výstupech statistiky. Jsme si vědomi, že jde o kritérium neúplné, protože některé sledované údaje se v publikacích nepromítanou. Vycházíme však z předpokladu, že pro většinu uživatelů zůstávají statistické publikace zatím jediným dostupným pramenem statistických informací.

¹¹ „Společenská skupina“ je tedy, přísně vzato, znakem *sekundárním*, odvozeným z informace o zaměstnání dané osoby (viz dále) a o její příslušnosti k vlastnickému sektoru (státnímu, družstevnímu nebo individuálnímu). Toto zprostředkování je u osob závislých a u domácností ještě násobeno zprostředkováním pomocí sociálně ekonomických vztahů, do nichž lidé mezi sebou vstupují. Obvykle se znak „společenská skupina“ člení ve státní statistice do těchto základních kategorií:

1. dělníci, 2. ostatní zaměstnanci, 3. družstevní rolníci, 4. ostatní družstevníci, 5. jednotlivě hospodařící rolníci, 6. živnostníci a řemeslníci, 7. osoby svobodných povolání, 8. osoby s neudanou sociální přísluš-

V uvedené podobě se znaku „společenská skupina“ užívá ke třídění bydlícího obyvatelstva a domácností ve *sčítáních lidu* [Sčítání lidu 1974/B], ke třídění výběrového souboru osob a domácností v *mi-krocensech*, ke zpracování údajů o příjmech, vydáních a spotřebě ve *statistice životní úrovně domácností*,¹² ke třídění pracujících v národním hospodářství ve *statistice práce* a ke třídění obyvatelstva ve *statistice demografické*. Vedle toho, že poskytují základní informace o početnosti jednotlivých sociálních skupin, sledují tyto statistiky podle společenské skupiny i mnoho dalších skutečností, jako je např. pohlaví, věk, rodinný stav, vzdělání aj. u obyvatelstva, nebo velikost, složení, vybavení předměty dlouhodobé spotřeby atd. u domácností.

Pro analýzu třídní diferenciace naší společnosti poskytuje statistický znak „společenská skupina“ poměrně dobré, nikoliv však postačující východisko, a kategorie, které zavádí, nelze plně ztotožňovat se společenskými třídami v marxistickém smyslu. Tak do sociální skupiny *dělníků* se ve statistice na základě tohoto znaku řadí „osoby, které pracují v zaměstnaneckém pracovním poměru převážně za mzdu a vytvářejí svou práci materiální hodnoty“, stejně jako i „ostatní fyzický (podtrhl M. I.) pracující, kteří nevytvářejí materiální hodnoty“ [Statistická ročenka 1974 : 97]. Určujícím hlediskem je tedy podle tohoto pojetí kromě příslušnosti ke státnímu sektoru *fyzická* povaha práce. Jde o stanovisko jistě velmi diskutabilní, protože v souvislosti s vědeckotechnickým pokrokem proniká do dělnické práce stále více prvků *nemanuálních* činností, které zvyšují její technickou úroveň a přispívají k jejímu sblížování s prací inteligence, neznamenají však nutně, že by tato práce ztrácela děl-

nický charakter. Ten je mnohem spíše podmíněn jejím funkčním spojením s přímým nebo strojně zprostředkovaným působením na pracovní předmět. Současná statistická metodika používaná pro vymezení společenské skupiny dělníků má tedy tendenci *konzervovat* tuto skupinu v hranicích, které budou vývojem výrobních sil stále častěji rozrušovány.¹³

Zdrojem největších komplikací při analýze třídní diferenciace na základě údajů o příslušnosti ke společenským skupinám je kategorie „*zaměstnanců*“ (resp. „ostatních zaměstnanců“). „Do sociální skupiny ostatních zaměstnanců se zahrnují pracovníci v zaměstnaneckém pracovním poměru, kteří řídí určitý úsek výroby nebo na něj dozírají (např. dílovedoucí, mistři), přijímají, vydávají, prodávají nebo usklahňují zboží, vykonávají v zaměstnaneckém poměru převážně duševní, organizační popř. kancelářské práce...“ [Statistická ročenka 1974 : 97]. Tuto společenskou kategorii tvořenou v naší statistice víceméně všemi *nemanuálními* pracovníky státního sektoru nelze jednoznačně interpretovat v pojmech třídní struktury a nelze ji zejména ztotožňovat s *inteligencí*, která bude zřejmě představovat jen určitou její část.¹⁴ Při pokusech o statistickou indikaci společenské vrstvy inteligence není tedy možné s údajem o společenské skupině vystačit a na pomoc je třeba vzít ještě i další statistické indikátory – *zaměstnání a vzdělání*, které by mohly blíže určit charakter práce sledovaných osob.¹⁵ Teprve kombinace těchto tří statistických znaků umožňuje alespoň přibližně popsat třídní diferenciaci naší společnosti v celém jejím rozpětí.

K určité nepřehlednosti statistických nástrojů použitelných pro zobrazení sociální diferenciace přispívá skutečnost, že některé z terminů zavedených znakem „spole-

ností. Podle potřeby se také užívá kategorizaci jemnějších nebo naopak jednodušších – viz [Sčítání lidu 1970].

¹² Údaje statistiky životní úrovně domácností („rodinných účtů“) se zjišťují a zpracovávají jen pro 3 ze základních 7 statisticky rozlišovaných společenských skupin. K dispozici jsou za domácnosti dělníků, zaměstnanců, družstevních rolníků a navíc také za domácnosti důchodců.

¹³ Vyslovujeme-li na adresu statistiky tuto kritickou poznámku, měli bychom si ovšem uvědomit, že způsob operačního vymezení některých klíčových pojmů sociální struktury socialistické společnosti, např. dělnické třídy nebo inteligence, je předmětem diskuse i v současné marxistické sociologii. Nelze se proto divit, že statistika, která není

(ve smyslu, jehož zde používáme) vědeckou disciplínou a která by měla při vymezování svých kategorií na poznatky sociologie navazovat, se za této situace uchyluje k užšímu, a proto snad i méně spornému pojetí.

¹⁴ K inteligenci např. zřejmě nebudeme počítat takové „zaměstnance“, jako jsou „odpovědní vedoucí...“, „pokladní a prodáváci prodejen, bufetů, sběren...“ nebo „číšníci, výčepní a servírky“ [Klasifikační seznam 1970].

¹⁵ Velmi přibližně by na statistické úrovni bylo možné inteligenci aproximovat kategorií „*duševních pracovníků*“ rozlišovanou znakem „*zaměstnání*“ nebo snad také kategorií „*odborníků*“ zavedenou ve statistice práce na základě údaje o vzdělání – viz k tomu dále.

česká skupina“ se ve stejném nebo obdobném znění, avšak v jiném významu, objevují i v dalších statistických kontextech. Tak pojmu „*dělníci*“ se používá také v klasifikaci ekonomicky aktivních osob nebo pracujících v národním hospodářství¹⁶ podle zaměstnání (viz níže), tentokrát však v užším smyslu než při kategorizaci sociálních skupin. Může tak nastat paradoxní a z metodického hlediska jistě nežádoucí situace, že táž osoba bude svým *zaměstnáním* klasifikována jako provozní pracovník, kdežto pokud jde o *sociální skupinu* (určovanou mj. rovněž na základě zaměstnání), bude dělníkem; objem a složení skupiny ekonomicky aktivních dělníků se pak v naší statistice bude různit podle toho, ve kterém statistickém systému ji právě definujeme. Navíc se ve statistice při zpracování výsledků sčítání lidu 1970 za ekonomicky aktivní populaci [Sčítání lidu 1974 B] objevuje ještě další příbuzný pojem, totiž „*obyvatelstvo dělnických profesí*“, který je jakousi kombinací obou předšlých hledisek: zahrnuje bez ohledu na vlastnický sektor ekonomicky aktivní osoby těch profesí, které jsou jinak řazeny do společenské skupiny dělníků. Patří sem tedy i někteří *provozní pracovníci* a rovněž *družstevníci* dělnických profesí. Podobně nepřehledná je situace i u společenské skupiny „*zaměstnanců*“. Ve výsledcích sčítání lidu se objevuje paralelní kategorie „*obyvatelstvo zaměstnaneckých profesí*“ [Sčítání lidu 1974 B) a termínu „*zaměstnanci*“ se navíc užívá ještě i ve *statistice práce*, tentokrát však k označení všech pracujících státního sektoru, ať již patří k sociální

skupině zaměstnanců nebo jsou dělníky [Statistická ročenka 1975 : 133].

Jiným vážným problémem je výše již zmíněný způsob určování společenské skupiny *domácností* podle ekonomicky aktivního dospělého muže. Promítá se v něm *patriarchalismus*, jenž už neodpovídá naší současné realitě; v důsledku zvyšování ekonomické aktivity žen a odstraňování překlad mezi společenskými třídami roste i sociální heterogenita československé rodiny, kterou však tato metodika ignoruje.¹⁷

Kromě sčítání lidu, mikrocensů, statistiky životní úrovně domácností, statistiky práce a demografické statistiky se hledisko sociální příslušnosti sporadicky uplatňuje i v některých jiných statistických odvětvích – ve statistice školství, v kriminální statistice Veřejné bezpečnosti, ve statistice volených složek národních výborů ministerstva vnitra a ve statistikách společenských organizací. Znaky, kterými zde bývá sociální příslušnost vyjadřována, však mívají *nestandardní* podobu a jsou obtížně srovnatelné jak navzájem, tak se znakem „sociální skupina“ užívaným ve státní statistice.¹⁸

Vcelku však lze konstatovat, že využití znaku „společenská skupina“, resp. obdobných charakteristik užívaných mimo státní statistiku ještě *neodpovídá možnostem* a významu, který těmto sociálně diferenciativním charakteristikám přísluší. Tak například ve statistice obyvatelstva postrádáme informace o sociálním složení rozvádějících se manželství, zemělých osob, o sociálním složení žen, jimž byly povoleny interrupce, ve statistice školství údaje o využívání ma-

¹⁶ Tyto dva pojmy nejsou totožné. „*Pracující v národním hospodářství*“ jsou kategorií statistiky práce a zahrnují osoby činné v národním hospodářství kromě pracovníků ministerstev národní obrany a vnitra. Naproti tomu „*ekonomicky aktivní*“ se vymezují z veškeré bydlící populace ve sčítáních lidu.

¹⁷ Sociální heterogenitu čs. domácností lze vysledovat z jediné tabulky výsledků sčítání lidu 1970 za cenové domácnosti [Sčítání lidu 1975 : 290–293]. Podle tohoto pramene bylo ze všech úplných rodin, kde v roce 1970 pracovali oba manželé, heterogenních co do společenské skupiny manželů celkem 35,2 % rodin. Ve více jak třetině případů tedy sociální příslušnost muže podle tradiční metodiky překryla odlišnou sociální příslušnost manželky. Z rodin, kde „předností domácnosti“ byl dělník a které byly tedy klasifikovány jako *dělnické*, bylo heterogenních 33,4 %, ze *zaměstnaneckých* 37,7 %, z rodin *družstevníků* 34,1 % a z rodin *samostatných* 44,2 % (při propočtu těchto údajů byly z celkové počtu rodin odečteny domácnosti, kde manželka byla v důchodu nebo kde její společenská skupina zůstala nejištěna, a také rodiny důchodců a osob o nejištěné příslušnosti).

¹⁸ Ve statistice *školství* se sleduje „sociální složení“ studentů středních a vysokých škol podle toho, zda jejich rodiče jsou nebo byli buď dělníky, nebo rolníky – viz [Statistika 1974]. V *kriminální statistice* Veřejné bezpečnosti se zase zachycuje „prostředí“, v němž byli vychováni pachatelé trestných činů. Rozlišují se rodiny a) dělnické, b) zemědělské, c) pracující inteligence, d) rodiny bývalých vykořisťovatelů, e) jiné – viz [Kriminální statistika 1973]. Statistika ministerstva vnitra o národních výborech sleduje „sociální složení“ poslanců NV v členění a) dělníci, b) členové JZD, c) inteligence, d) ostatní – viz [Přehled 1972]. Sociální složení členské základny sledují např. SSM, CSSZ, Svazarm, ČSČK a další *společenské organizace*, sociální složení funkcionářského aktivu např. ROH a ČSTV. Užívá se nejrůznějších kategorizací, často vyjadřujících spíše socioprofesi než třídní diferenciace. Tak Svazarm např. sleduje „sociální rozvrstvení“ svého členstva v kategoriích: a) dělníci, b) rolníci, c) admin., techničtí pracovníci, d) studenti a učni, e) důchodci, f) ostatní – viz [Svazarm 1972].

teřských škol a mimoškolních zařízení podle sociálních skupin atd. Za velmi účelné bychom pochopitelně považovali sjednocení metodiky a odstranění křížících se terminů.

V některých dalších statistických odvětvích nejsou pak údaje o sociální příslušnosti k dispozici vůbec, ačkoliv i zde by byly z hlediska potřeb sociálně ekonomického řízení jistě žádoucí: máme na mysli např. *zdravotní statistiku*, pokud jde o údaje o zdravotním stavu obyvatelstva,¹⁹ *statistiku kultury*, pokud jde o sociální složení návštěvníků kulturních podniků²⁰ a osob provozujících aktivní kulturní činnosti, o *statistiku cestovního ruchu*, pokud jde o sociální složení osob vyjíždějících do zahraničí, a o další.

Jak jsme se výše zmínili, je třeba při indikaci třídní příslušnosti doplňovat v některých případech informaci poskytnutou znakem „společenská skupina“ také údaji o *vzdělání sledovaných osob*. Pro analýzu sociální diferenciace socialistické společnosti má však údaj o vzdělání význam i v dalších souvislostech: může napomáhat jako dílčí ukazatel při indikaci charakteru a obsahu práce (viz dále) a vymezuje vzdělanostní kategorie obyvatelstva, které samy patří k důležitým — z hlediska plánování a sociální politiky — společenským kategoriím.

Nejvyšší dokončený stupeň školního vzdělání se sleduje především ve *sčítáních lidu*,²¹ pokud jde o veškeré obyvatelstvo, obyvatele ekonomicky aktivní, respektive některé jeho specifické kategorie, a pokud jde o úplné rodinné domácnosti. Dále se školní vzdělání sleduje ve *statistice práce*, a to u některých kategorií pracujících v národním hospodářství; jsou zde k dispozici údaje o vzdělání *duševních pracovníků* (publikována je velmi zajímavá statistika porovnávající u této kategorie dosažené školní vzdělání se vzděláním požadovaným [Duševní pracovníci 1974], za *technicko-hospodářské pracovníky* a za *odborníky*,

což je profesní skupina, která je ve statistice určitou úrovní, resp. zaměřením školního vzdělání přímo vymezena.²² U *dělnických* profesí se při sčítání lidu a ve statistice práce školní vzdělání nesleduje a statistika se zde spokojuje pouze s informací o *kvalifikaci*, tj. o vyučení v oboru vykonávané činnosti. V souvislosti s postupem vědeckotechnické revoluce, s rostoucí úrovní dělnické třídy a s jejím sblížováním s technickou inteligencí však tato metodika pravděpodobně přestane vyhovovat a ukáže se účelné sledovat školní vzdělání jako kvalifikační charakteristiku také u dělníků, kteří totiž budou k výkonu své práce stále častěji potřebovat i střední odborné vzdělání. Za určitou disparitu považujeme také skutečnost, že kvalifikace dělníků se sleduje pouze ve vazbě na vykonávanou činnost (nemáme tedy informace o dělnících vyučených v jiných oborech, než kde aktuálně pracují), zatímco vzdělání zaměstnaneckých profesí se sleduje i bez ohledu na kvalifikační požadavky aktuální činnosti.

Jako indikátor dosaženého vzdělání a podklad pro vymezení vzdělanostních kategorií v rámci sociologické analýzy sociální diferenciace statistický znak „nejvyšší dokončený stupeň školního vzdělání“ vyhovuje. Na jeho *využití* ve statistice však lze vztáhnout totéž, co bylo výše řečeno o znaku „společenská skupina“: podle základních kategorií vzdělání by bylo zapotřebí sledovat podstatně širší než dosud okruh společenských jevů.

b) *Statistické indikace charakteru a obsahu práce*

Další klíčovou charakteristikou sociální rozrůzněnosti, důležitou zejména pro zobrazení *vnitrotřídní diferenciace* v socialistické společnosti a také — jak jsme viděli — pro vzájemné odlišení dělníků a *inteligence*, je charakter a obsah práce analyticky vyjádřený zastoupením fy-

¹⁹ Máme na mysli například sociální složení hospitalizovaných osob, osob nemocných povinně hlášenými chorobami, osob, které spáchaly sebevraždu nebo se o ni pokusily, apod.

²⁰ Je ovšem problematické, zda výkazy kulturní statistiky opírající se o počty prodaných vstupenek budou vůbec kdy s to tyto údaje zahrnout; bližší informace o návštěvních kulturních podniků bude proto zřejmě nutné zabezpečovat spíše cestou výběrových šetření.

²¹ Základní použita kategorizace rozlišuje tyto stupně vzdělání: a) základní, b) odborné, c) střední všeobecné, d) střední odborné, e) podnikové instituty a ukončené speciální vysokoškolské vzdělání, f) vysokoškolské. Uvnitř této klasifikace se ještě rozlišují obory škol — viz [Sčítání lidu 1970].

²² Za „odborníky“ se ve statistice práce považují pracovníci s odborným středním nebo vysokoškolským vzděláním.

zických a duševních prvků v pracovním procesu, stupněm složitosti, tvořivosti, technizace apod. Většina těchto proměnných není součástí pojmového systému naší statistiky, která může pro jejich dílčí a nepřímou indikaci nabídnout hlavně následující sledované znaky: zaměstnání, příslušnost k hospodářskému odvětví, kvalifikace v oboru, tarifně kvalifikační zařazení, nejvyšší dokončený stupeň školního vzdělání.

Znak „zaměstnání“ je po údajích o sociální skupině pravděpodobně vůbec nejhodnotnější informací, jakou může naše statistika pro analýzu sociální diferenciacie poskytnout; kromě věcných důvodů lze příčinu hledat především ve velmi podrobné a promyšlené kategorizaci zaměstnání do jednotlivých skupin zaměstnání, které se zde používá.²³

Údaj o zaměstnání, který je, jak jsme viděli, jednou z opor při určování sociální příslušnosti obyvatelstva, by se také mohl stát zdrojem poznatků o řadě analytických prvků charakteru a obsahu práce. Různé aspekty charakteru práce by bylo možné vystihnout zejména pomocí *odvozených* druhotných znaků, které by byly nově konstruovány *rekategorizací* skupin zaměstnání podle různých hledisek a případně i jejich kombinací s informacemi o vzdělání, kvalifikaci nebo odvětvové příslušnosti pracovníků. Tyto operace však již zřejmě nebudou záležitostí statistiky, ale spíše věci sekundární *sociologické* analýzy statistických dat; totiž však bohužel spočívá zatím v tom, že nedostatečně uplat-

nění znaku „zaměstnání“ a způsob, kterým jsou statistická data uložena a zpřístupňována, nevytvářejí dosud pro podobné sekundární rozborů potřebný prostor.

Znaku „zaměstnání“ se v první řadě používá pro třídění obyvatelstva ve *sčítáních lidu* a v *mikrocensech*; jeho využití je zde však poměrně omezené: data se publikují převážně jen v jednoduchém členění a při zpracování se kombinují jen s omezeným počtem dalších charakteristik;²⁴ není tedy divu, že možnosti tohoto vysoce hodnotného znaku zde zůstávají pro analýzu sociální diferenciacie z velké části nevyčerpané.

Dále se zaměstnání sleduje ve *statistice práce*, a to pokud jde o pracující v národním hospodářství. Toto statistické odvětví si však vedle uvedené kategorizace pro své potřeby vytvořilo i další *specifické pojmy* v jiných statistikách nepoužívané, kterým mnohdy dává před pojmovou soustavou klasifikačního seznamu [Klasifikační seznam 1970] přednost. Tak se zde dělníci a kvalifikovaní pracovníci sledují podle „*povolání*“ vymezeného učebními obory, samostatně se sledují „*odborníci*“, tj. pracující s vysokoškolským a odborným středoškolským vzděláním, „*technicko-hospodářští pracovníci*“ členění na „*inženýrsko-technické pracovníky*“ a „*ostatní technicko-hospodářské pracovníky (úředníky)*“ [Statistická ročenka 1974 : 141] a další; jde vesměs o skupiny, které se v klasifikačním systému zaměstnání (viz pozn. č. 23) nevyskytují a jejichž význam se tedy *omezuje* pouze na statistiku práce, kde jsou

²³ Kategorizace je třístupňová: v první fázi se jednotlivá zaměstnání seskupují do *skupin zaměstnání*, kterých je celkem 261, v druhém se skupiny zaměstnání slučují do *podtříd* a *tříd* zaměstnání – tříd je celkem 9, a v poslední fázi se třídy zaměstnání člení na 3 *kategorie* zaměstnání: dělníci, provozní pracovníci a duševní pracovníci. Klasifikace rozčlňuje 4 třídy a celkem 121 skupin zaměstnání v kategorii dělníků, 39 skupin zaměstnání v kategorii provozních pracovníků a 4 třídy, resp. 101 skupin zaměstnání v kategorii duševních pracovníků [Klasifikační seznam 1970]. Do kategorie „*dělníků*“ patří podle tohoto systému zaměstnání, jejichž charakteristickým znakem je fyzická práce, vykonávaná s použitím pracovních nástrojů a obsluha výrobních strojů a zařízení“. Výsledkem jejich činnosti je „nový hmotný statek (výrobky včetně zemědělských) nebo jeho oprava a údržba“ [Klasifikační seznam 1970 : 5]. Rozhodujícím, i když ne jediným klasifikačním hlediskem je zde tedy fyzická práce, což se ostatně projevuje, jak jsme měli možnost výše sledovat, i v konstrukci znaku „*společenská skupina*“. K „*provozním pracovníkům*“ patří „zaměstnání, jejichž charakteristickým znakem je činnost v provozu, jejímž výsledkem není nový hmotný statek, ani jeho oprava nebo údržba, ale jeho přemístění,

přeprava, uskladnění nebo poskytování služeb“ [Klasifikační seznam 1970 : 5]. Patří sem tedy i pomocní dělníci obstarávající vnitropodnikovou dopravu a manipulaci práce s přemísťováním materiálu. Konečně k „*duševním pracovníkům*“ patří „činnosti nespádající do předchozích dvou kategorií, a to všechna zaměstnání na úseku technického, ekonomického, právního, personálního a administrativního řízení, vedení a správy, řídicí a odborná zaměstnání ve školství, kultuře, umění, zdravotnictví, vědě, výzkumu a vývoji“ [Klasifikační seznam 1970 : 5–6]. Způsobem vymezení jde o reziduální kategorii, jejímž nejvýznamnějším znakem však je výkon řídicí činnosti.

²⁴ V publikacích definitivních výsledků sčítání lidu 1970 je celkem 5 tabulek poskytujících plně třídění ekonomicky aktivních obyvatel a důchodců podle skupiny zaměstnání, a to v kombinaci s věkem, pohlavím, kvalifikací u dělníků a provozních pracovníků, resp. se školním vzděláním u duševních pracovníků, s odvětvovou příslušností a s rodinným stavem. Kromě toho by si však bylo možno přát, aby podle zaměstnání byly např. zpracovány i základní cenové údaje o domácnostech a bytech, stejně jako i mikrocensové údaje o příjmech.

zpravidla zjišťovány jen jejich základní demografické a profesní charakteristiky. Pro poznání dalších strukturálních rysů a různých aspektů životního způsobu těchto skupin, které by předpokládalo jejich sledování i ve statistice obyvatelstva, životní úrovně aj., tedy ve statistice žádné podklady nenajdeme. Těto skutečnosti lze litovat, protože uvedenou cestou by bylo pravděpodobně možné získat zajímavé poznatky o některých výrazných socioprofesionálních kategoriích, zejména uvnitř inteligence.

V ostatních odvětvích statistiky, jako jsou statistika demografická, statistika životní úrovně domácnosti, statistika školská, kriminální, statistika společenských organizací aj., „zaměstnání“ nebo „povolání“ jako znak nevystupují a rozbor příslušných jevů podle socioprofesionálních skupin tedy v úvahu bohužel nepřichází.²⁵

Další dva znaky užitečné pro indikaci charakteru práce, totiž *odvětvová příslušnost a kvalifikace v oboru*, se podobně jako zaměstnání sledují ve sčítáních lidu a v mikrocensech (za obyvatelstvo, resp. za jeho ekonomicky aktivní část) a ve statistice práce za osoby pracující v národním hospodářství. Prvý z těchto znaků umožňuje mj. rozlišovat mezi prací v průmyslu a v zemědělství (vyrovnávání podstatných rozdílů v pracovních podmínkách těchto odvětví patří k důležitým úkolům naší společnosti), druhý (o němž byla řeč již výše) napomáhá při určení složitosti práce, zejména u dělníků. O charakteru práce v dělnických profesích může vypovídat i znak „*tarifně kvalifikační zařazení*“ dělníků a provozních pracovníků sledovaný ve statistice práce. K indikaci charakteru práce duševních pracovníků může kromě údaje o skupině zaměstnání sloužit i informace o jejich nejvyšším dokončeném školním vzdělání (viz výše). Přestože charakteristik schopných vypovídat o dílčích aspektech charakteru a obsahu práce

jsme mohli uvést poměrně značný počet, zůstává skutečností, že možnosti statistického vyjádření tohoto významného diferenciálního hlediska jsou dosud velmi omezené a že některé analytické prvky charakteru a obsahu práce, zejména pokud souvisí se stupněm *technizace pracovního procesu*, jsou statistikou v podstatě nepokryty.²⁶

c) *Statistické indikace sociálně ekologické rozrůzněnosti*

V tomto odstavci věnujeme pozornost možnostem statistického vyjádření následujících dvou směrů ekologické diferenciace naší společnosti: 1. jejímu rozčlenění do *konkrétních územních celků* a 2. jejímu rozčlenění do *sociálně ekologických typů* vymezených různým stupněm urbanizace; v pregnantní podobě bývá tato diferenciace vyjadřována dichotomií město – venkov.

Prvé z uvedených diferenciálních hledisek má význam hlavně v souvislosti se snahou socialistické společnosti vyrovnat úroveň sociálně ekonomického rozvoje velkých územních celků – například Slovenska a českých zemí, pohraničí a vnitrozemí apod., druhá je důležitá zejména pro plánovitě vyrovnávání rozdílů mezi městem a venkovem, mezi sídly různých velikostí atd.

Vzhledem k tomu, že samotný sběr statistických dat je prostorově decentralizován, bude možnost zachycení ekologické diferenciace sociální reality záležet prakticky hlavně na způsobu *zpracování a prezentace* těchto dat. Jde o to, zda, v jakém a v jak jemném členění vstoupí *prostorová* souřadnice sledovaných jevů v podobě samostatného znaku do třídění dat a do jaké míry budou pak statistické údaje podle ekologických hledisek také k dispozici.

Způsob členění sociálně statistických dat podle konkrétních územních celků je do

²⁵ Výjimku snad představují některé nestandardní klasifikace „sociálního složení“ používané zejména ve statistice společenských organizací (viz výše), které de facto zachycují jejich socioprofesionální složení.

Nedostatečné propojení statistiky práce se statistikou obyvatelstva a těchto dvou statistických odvětví se statistikami terciárního sektoru je také podle našeho názoru zatím nejzávažnější strukturální překážkou větší využitelnosti statistických informací pro sociální výzkum. Vytvoření potřebných vazeb by se proto mělo stát jedním z hlavních úkolů budoucí soustavy sociální statistiky.

²⁶ Významnou pomocí by v této souvislosti mohlo být širší rozvinutí statistiky *pracovních míst* jako protějšku existující statistiky *pracovních sil*. Statistika pracovních míst, jejíž prvky lze v existující statistické soustavě vidět např. v sestavách konfrontujících dosažené školní vzdělání duševních pracovníků se vzděláním požadovaným [Duševní pracovníci 1974], by pak mohla poskytovat informace o technických, organizačních, sociálních a dalších charakteristikách funkčních míst, jež jsou v našem národním hospodářství k dispozici.

značné míry podmíněn *organizační strukturou* statistické služby, kde nejnižším článkem jsou okresní resp. městská oddělení ČSÚ, resp. SSÚ. Proto se také základní územní jednotkou při zpracování a prezentaci velké části dat stává *okres* (město) a *okresní* (městská) úroveň je pro mnoho sociálně statistických informací tou nejmenější rozlišovací úrovní, s níž se dá pracovat. Okresní a městské výsledky je pak možné podle potřeby *agregovat* do údajů za kraje, republiky a celou federaci nebo také za jiné, administrativnímu členění státu se vymykající ekologické útvary (např. za oblasti průmyslové a zemědělské atd.). Mnohé údaje, např. data demografické statistiky nebo výsledky sčítání lidu, jsou však k dispozici i v jemnějším členění, totiž za *obce*. Tím se pochopitelně prostor pro jejich agregaci dále rozšiřuje; tyto statistiky je pak možné zpracovávat podle velikostních kategorií obcí, podle typů obcí a dalších hledisek, jež lze při klasifikaci obcí uplatnit.

Nejemnějšího územního členění, zcela se již svou detailností vymykajícího územně správní struktury, bylo dosaženo ve sčítání lidu, domů a bytů jeho organizací podle *urbanistických obvodů* tvořených často jen několika bloky domů. Agregaci takto analytických jednotek lze pak při zpracování dat vytvářet prakticky jakékoliv územní struktury, a to i uvnitř jednotlivých sídelních celků (tak lze např. srovnávat městská centra s periferními obvody, asanační oblasti s novými sídlišti apod.). Čím členitější územní struktura se tedy v primárním zpracování dat zachová, tím širší jsou pak i možnosti využití těchto dat pro indikaci různých sociálně ekologických diferenciálních hledisek.

Tak například základní třídění výsledků *sčítání lidu, domů a bytů z roku 1970* byla zpracována za jednotlivé obce a města, za okresy a kraje, za republiky a celou federaci — tedy za všechny úrovně územně správního členění státu. Kromě toho jsou však tyto výsledky k dispozici také za urbanistické obvody a za určité *sociálně ekologické typy*, např. za velká města [Statistická města 1973], za *velikostní kategorie obcí* a za obce typu *městského* a typu *venkovského* [Sčítání lidu 1974/A]. Pro sledo-

vání diferenciace město — venkov je významné především poslední členění, protože samotná velikost sídla není pro stupeň jeho urbanizovanosti dostatečným ukazatelem.

Pro analýzu sociálně ekologické rozrůzněnosti naší společnosti a řízení homogenizačních procesů by bylo jistě značným přínosem, kdyby podobně členily své výstupy podle sociálně ekologických typů i další statistické subsystémy. Dodatečná konstrukce těchto typů až uživateli statistických dat je neúměrně pracná a často vůbec neproveditelná.

Podobně jako jsme zhodnotili možnosti statistických indikací třídní diferenciace naší společnosti, její diferenciace podle charakteru a obsahu práce a diferenciace sociálně ekologické, bylo by účelné posoudit i další na počátku této studie uvedená diferenciální kritéria. Pro nedostatek prostoru však už v tomto úkolu nepokračujeme; jsme ostatně přesvědčeni, že s výjimkou některých biosociálních kritérií bychom došli k podobným závěrům, jaké nám níže umožnil formulovat rozbor těchto základních diferenciálních hledisek. Jaké závěry to jsou?

Měli jsme především možnost se přesvědčit, že statistika disponuje dosti *širokou* paletou prostředků, schopných různé aspekty sociální rozrůzněnosti naší společnosti vyjadřovat. Téměř každé z relevantních diferenciálních hledisek nachází v soustavě statistických informací alespoň nějaký protějšek, i když jde v mnoha případech o ukazatele postihující tato hlediska jen parciálně a nedokonale. Statistika však může pro sociální analýzu nabídnout i nástroje velmi vyspělé a propracované; za všechny uvedme klasifikaci zaměstnání, o níž jsme již psali výše. V této skutečnosti se odráží progresivní vývoj naší statistiky v posledních desetiletích a její úsilí platně napomáhat při řešení úkolů rozvoje socialistické společnosti.

Současně však můžeme konstatovat, že těchto poměrně bohatých možností je ve statistice *využíváno jen nedokonale*. Většina znaků vyjadřujících sociálně diferenciální hlediska se sleduje, resp. zpracovává pouze v omezeném počtu statistických subsystémů, hlavně v šetřeních cenového ty-

pu, ve statistice životní úrovně domácností, ve statistice demografické a ve statistice práce, zatímco v důležitých statistikách terciárního sektoru — školství, kultury, zdravotnictví, cestovního ruchu, a dále ve statistikách sociálního zabezpečení, ve statistice soudní, kriminální, ve statistice společenských organizací aj. — se jich užívá jen sporadicky. V důsledku toho pak postrádáme sociálně diferencovaný pohled na celou řadu společenských procesů, vztahů a lidských činností, které tvoří součást způsobu života naší společnosti a jsou také předmětem řízení a plánování.

Avšak ani v těch dílčích statistikách, kde se ukazatele sociální diferenciace v širší míře skutečně uplatňují, neodpovídá způsob jejich využití plně možnostem a potřebám. Tyto ukazatele jsou při zpracování dat v nedostatečné míře užívány k třídění dalších relevantních charakteristik a málo také bývají kombinovány vzájemně mezi sebou. Ani do zpracování výsledků sčítání lidu, mikrocensů či do demografické statistiky a statistiky práce nepronikají tedy sociálně diferenciativní hlediska s dostatečnou důsledností. Některé ze statistických indikátorů sociální rozrůzněnosti by si zasluhovaly *zdokonalit*, další by bylo účelné vzájemně *sjednotit* či *koordinovat*. To se například týká kategorizace znaku „společenská skupina“ nebo způsobu vymezení „dělníků“ jako profesní a jako třídní kategorie.

Mnohé z těchto metodických charakteristik současné statistiky začínáme pocítovat jako nedostatky teprve v poslední době, kdy v souvislosti s úsilím o prohloubení komplexního charakteru řízení socialistické společnosti rostou i požadavky na systémově pojatou sociální analýzu, zatímco z hlediska potřeb uplynulého období šlo nezdědkat o řešení vyhovující. Postupné odstraňování nedostatků bude podle našeho názoru spojeno s celkovým procesem zdokonalování naší sociální statistiky, ať už

jím miníme dílčí zlepšování dosavadní statistiky nebo výstavbu zcela nového subsystému. V závěrečném oddílu se proto pokusíme naznačit některé principy, jež by rozvíjející se sociální statistika měla u nás respektovat.

Některé zásady zdokonalování statistických informací o sociální diferenciaci naší společnosti

Zásady, které bychom rádi v souvislosti s budováním sociální statistiky zdůraznili, lze stručně shrnout do těchto bodů:

1. *Důsledné uplatnění základních sociálně diferenciativních hledisek* při zjišťování, zpracování i prezentaci statistických dat ve všech odvětvích poskytujících informace o obyvatelstvu, pracujících v národním hospodářství, o uživatelích různých služeb a institucí, o domácnostech a o různých dílčích kategoriích těchto populací. Dodržování tohoto principu by umožnilo sledovat a hodnotit efektivnost společenských opatření směřujících k sociální homogenizaci naší společnosti v celém širokém spektru životních oblastí.

2. *Důraz na zobrazení společenské dynamiky*, a to jak dynamiky historické a vývojové, tak dynamiky fungování společenských systémů. Realizace této zásady předpokládá metodickou stabilitu statistického informačního systému, zabezpečení jeho retrospektivní srovnatelnosti i při metodických úpravách²⁷ a hojné zpracovávání a zveřejňování statistických řad a indexů. Rozbory globálních údajů o vývoji sociální struktury by bylo účelné doplňovat i údaji o změnách sociální příslušnosti mikrosociálních jednotek — jednotlivců a rodin, tedy údaji o jejich sociální mobilitě. To však předpokládá budování stálých statistických souborů, respektive rejstříků a rozšíření tradičních metod zjišťování informací (viz níže).

Analýza funkční dynamiky společenských systémů závisí na možnosti sledovat

²⁷ Výmluvnou ilustrací metodických potíží plynoucích pro analýzu sociální diferenciace čs. společnosti z metodické nestability příslušných statistik poskytuje pokus o rekonstrukci sociálního složení studentů čs. vysokých škol v poválečném období. Zjistíme, že za školní roky 1949/50—1955/60 bylo uváděno sociální složení řadných studentů v členění: studující z rodin a) dělníků, b) drobných a středních rolníků, c) pracovníků ve státním a veřejném sektoru, d) ostatních. Od školního roku 1953/54 jsou

k dispozici údaje o sociální příslušnosti žitelů všech studentů v členění: a) dělník, b) rolník, c) ostatní; přitom však za léta 1953/54—1954/55 se uvádí pouze původní povolání, za léta 1955/56—1957/58 pouze povolání současné a od té doby povolání jak současné, tak i původní. Ani tato řada však není úplná, protože za léta 1964/65—1969/70 se sociální příslušnost nesledovala vůbec. Viz [Statistika školství 1974], resp. do roku 1964 Statistika školství a kultury.

vzájemné *vztahy* mezi sociálními, ekonomickými a dalšími charakteristikami, respektive na možnosti provádět jejich kauzální analýzu. Ať již tento úkol bude napříště řešen v rámci statistiky nebo mimo ni, základním předpokladem zůstává statistická prezentace dat v podobě členitých vícerozměrných třídění dovolujících propočet vhodných kontingenčních a korelačních koeficientů.

3. Zásada pružnosti sociálně statistických informací — větší pohotovost, komunikativnost a sekundární využitelnost těchto dat.

Prezentace sociálně statistických dat formou publikací by neměla zůstat, jako je tomu dosud, prakticky jediným způsobem, jak se statistická informace dostává k většině uživatelů. Jde o formu značně nepružnou a zdoluhavou, odkazující uživatele jen na takový výběr a zpracování údajů, které považovali za vhodné sami autoři publikace, resp. které bylo prakticky proveditelné. S prohlubováním sociálně ekonomického řízení se však budou množit situace, kdy uživatelé budou data potřebovat, často i dodatečně, v jiném členění, než je běžné, a budou klást nároky na *netradiční* způsoby využití primárního informačního fondu. Perspektivně snad budou tyto potřeby řešeny existenci banky sociálně statistických dat. Zatím však jde o požadavky přesahující kapacitu statistických pracovišť a v rámci jejich možností tedy většinou neřešitelné; proto bychom považovali za účelné, aby určité komplexy sociálně statistických dat byly oprávněným uživatelům k dalšímu zpracování podle potřeby poskytovány také v *primární* podobě, nejlépe přímo na *magnetických páskách*. Informace prezentované v té či oné formě statistikou totiž nejsou v procesu analýzy, o níž se opírá společenská praxe, mnohdy posledním článkem a procházejí dalším (sekundárním) zpracováním ještě i *mimo statistické instituce*. Tento přirozený a potřebný způsob jejich zhodnocení byl měl být i samotnou statistikou co nejvíce usnadněn. Jde o cestu, kterou by se pozoruhodně zvýšila pohotovost sociálně statistických infor-

mací²⁸ a redukovaly by se tak i požadavky na rozsah a členitost jejich publikace.

Další prostředek ke zvýšení pohotovosti statistických informací by představovalo uplatnění *výběrových šetření* mnohem širší než dosud. Dosavadní praxe těží z této poznávací metody jen nedostatečně, a pokud ji používá, věnuje hlavní úsilí organizaci mikrocensů. I když informační přínos mikrocensů je nesporný, jde přece jen o šetření příliš rozsáhlá, než aby pohotově mohla reagovat na potřeby společenské praxe. Dostatečně reprezentativní obraz o různých dílčích otázkách včetně problémů sociální diference by mohla přinést i šetření realizovaná na mnohem menších výběrech, a proto také levnější a rychleji zpracovatelná.

4. Formovat z dosud roztržštěných a porůznu v jednotlivých statistických odvětvích rozptýlených sociálně statistických informací *ucelený systém*; vytvářet tedy vazby mezi informacemi čerpanými z různých úseků statistiky, propojovat je, metodicky je sjednocovat a podřizovat společnému pojmovému schématu. Jde o náročný požadavek *sformovat sociální statistiku* jako soustavu překonávající dosavadní praxi paralelního a navzájem málo koordinovaného sledování sociálních jevů v rámci různých statistických subsystémů. Soustava sociální statistiky by tedy měla propojit například demografickou statistiku s šetřeními cenového typu, se statistikou ekonomickou, a tu zase se statistikou životní úrovně domácností. Uvnitř soustavy sociální statistiky by mělo rozlišování mezi těmito subsystémy ztratit na významu a do popředí by měla vystoupit jiná, z pohledu marxistické sociální analýzy důležitější pořádací hlediska.

Základním východiskem integrace zde zřejmě bude *sjednocení klasifikací* hlavních sociálních proměnných, od něhož by se mělo dojít až k možnosti kombinovat informace z různých statistických odvětví na úrovni samotných *jednotek zjišťování* (jednotlivců, domácností). Jedním z nástrojů takového sjednocení by se mohly stát registry, respektive stálé soubory statis-

²⁸ Dosud bývají výsledky velkých statistických akcí k dispozici se značným zpožděním: definitivní výsledky sčítání lidu 1970 se začaly do rukou uživa-

telů dostávat až po 3 letech, publikace výsledků mikrocensu 1973 si vyžádala více nežli 1 rok.

tických jednotek — obyvatel, pracovních sil, domácností atd., shromažďující kontinuálně všechny informace, které statistika o daných jednotkách různými cestami získá.

Závěr

Odpověď na otázku, kterou jsme si položili úvodem, totiž do jaké míry umožňuje současná statistika sledovat sociální diferenciace naší společnosti a napomáhá tak k třídně a sociálně diferencované politice, shrneme takto:

Dosavadní struktura a metodika československé statistiky, po kytující pro plnění uvedených funkcí dobrý základ, přestává držet krok s rostoucími potřebami řízení, vyjádřenými zejména nutností stále podrobněji sledovat specificky sociální aspekty společenské reality. Tuto situaci bude zapotřebí postupně řešit zdokonalováním soustavy sociálně ekonomických informací ústícím až ve vytvoření ucelené soustavy sociální statistiky. Je zřejmé, že půjde o dlouhodobý proces, který může postupovat jen takovým tempem, jaké budou dovolovat ekonomické a organizační možnosti. Netrpělivost, kterou často projevují při této příležitosti někteří pracovníci vědecké fronty nedostatečně obeznámení se způsobem práce statistických orgánů a s nákladností statistických zjišťování, by rozhodně nebyla na místě. Stejně krátkozraké by však na druhé straně bylo zavírat před narůstajícími informačními potřebami sociálně ekonomického řízení a plánování v socialistické společnosti oči a pokoušet se kvalitativně nové požadavky řešit za každou cenu jen v rámci tradičních metod a postupů.

Literatura

Delegace MLR ve Stálé komisi RVHP pro statistiku: Materialy k seminaru sostojaščemusja s 8. do 11. oktjabrja 1974 g. po tème „Aktualnyje voprosy socialnoj statistiki“. Budapest. Ústřední statistický úřad 1974.
Duševní pracovníci podle druhů činnosti a plnění kvalifikačních požadavků na vzdělání k 31. říjnu 1973. Československá statistika č. 65, Praha, Federální statistický úřad 1974.
 Filipcová, B. — Filipec, J.: *Různoběžky života.* Praha, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV 1974.

Charvát, F. — Linhart, J. — Večerník, J.: *Sociální struktura a mobilita: některé teoretické a metodologické problémy.* Sociologický časopis, 11, 1975, č. 1, s. 1—15.
 Jadov, A.: *Sociologičeskiye issledovanija. Metodologija, programma, metody.* Moskva, Nauka 1972.
 Jelmejev, V. J. — Rjaščenko, B. R. — Judin, E. P.: *Kompleksnoje planirovanije ekonomičeskogo i socialnogo razvitiija rajona.* Leninograd, Lenizdat 1972.
Klasifikační seznam jednotlivých skupin a druhů zaměstnání pro zpracování sčítání lidu, domů a bytů 1970. Praha, Federální statistický úřad 1970.
Kriminální statistika Veřejné bezpečnosti. Praha, Ministerstvo vnitra ČSSR, 1973.
 Kutla, F.: *Principy systému řízení sociálních procesů.* Sociologický časopis, 10, 1974, č. 6, s. 611—625.
Metodika plánování sociálního rozvoje podnikových kolektivů v průmyslových podnicích. Praha, Čs. výzkumný ústav práce a sociálních věcí 1974.
 Osipov, V. G. — Kolbanovskij, V. V.: *Social Indications and Indicators of the Social Development Planning.* (Referát na VIII. světovém sociologickém kongresu v Torontu.) Moskva, Sovětská sociologická asociace 1974.
Planirovanije socialnogo razvitiija gorodov. Moskva, Institut socialnych issledovanij AN SSSR 1973.
Přehled statistických údajů o národních výborech, jejich poslancích a ostatních orgánech národních výborů v ČSR. Praha, Ministerstvo vnitra ČSR 1972.
Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 12. 1970. Censové domácnosti. Tabulky za ČSSR. Československá statistika č. 1. Praha, Federální statistický úřad 1975.
Sčítání lidu, domů a bytů 1970. Národy na vyznačování obyvatelstva. Praha, Federální statistický úřad 1970.
Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 12. 1970. Údaje za obyvatelstvo, domy, byty a domácnosti podle velikostních skupin a typů obcí. Československá statistika, č. 103. Praha, Federální statistický úřad 1974/A.
Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 12. 1970. Sociální, odvětvové, profesní a věkové složení obyvatelstva. Československá statistika, č. 9. Praha, Federální statistický úřad 1974 B.
Statistická města v ČSSR podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů 1970. Zprávy a rozbory č. 19. Praha, Federální statistický úřad 1973.
Statistická ročenka ČSSR 1974. Praha, SEVT 1975.
Statistika školství ČSR. Školní rok 1974/75. Praha, Ústav školských informací 1974.
Svazarm. II. sjezd Svazarmu ČSR. Doplněk ke zprávě o činnosti Svazarmu ČSR od I. sjezdu. Praha, ÚV Svazarmu 1972.

Иллнер М.: Точки зрения социальной дифференциации в чехословацкой статистике

Illner M.: Aspects of Social Differentiation in Czechoslovak Statistics

Для управления и планирования социально-экономического развития развитого социалистического общества все настоятельнее требуется информации, отражающих происходящие социальные процессы и складывающиеся общественные отношения в социально дифференцированном виде, т. е. в их разнообразии по отдельным общественным классам, слоям и прочим значимым социальным группам и категориям. Таким образом способность давать социально дифференцированную картину действительности становится важным критерием целесообразности систем социально-экономических информаций. Цель работы — дать оценку того, в какой степени существующая система чехословацкой статистики способна отражать некоторые основные социально-дифференцирующие моменты.

В статье постепенно рассматриваются возможные статистические показатели классовой принадлежности, характера труда и социально-экологических различий; анализируется методика и способы применения статистических признаков «общественная группа», «занятие», «образование», «квалификация по специальности», «отраслевая принадлежность», «величина населенных пунктов», «тип населенных пунктов» и других и их способность отражать основные социальные различия. Автор приходит к выводу, что чехословацкая статистика располагает относительно широкой шкалой средств, позволяющих отображать социальное разнообразие нашего общества, но что до сих пор она не использует их в достаточной мере.

Так как статистические показатели социальной дифференциации в прошлом использовались и интерпретировались неадекватно, в частности в связи со стратификационным пониманием социальной структуры, в работе сделана попытка критически определить возможности и границы их использования. Статистическая картина социальной дифференциации неизбежно остается лишь частной и ее нельзя абсолютизировать: ее необходимо включить в качественный экономический, исторический и социологический анализ развития всей социально-экономической системы и ее классовой структуры. При этом условия статистические показатели могут стать ценным и даже основным источником информации для практического управления социально-экономическим развитием. В работе указываются некоторые пути совершенствования статистических показателей социальной дифференциации и чехословацкой статистики как целого.

To an ever-increasing extent, management and planning of the socioeconomic development of an advanced socialist society calls for information covering the social processes under way and the arising social relations in a socially differentiated form, i. e. in terms of their differentiation according to individual social classes, strata and other relevant social groups and categories. The capability of rendering a socially differentiated picture of reality thus becomes an important criterion of the functionality of socioeconomic information systems. The task of the present paper is to consider the extent to which the existing system of Czechoslovak statistics makes it possible to grasp some fundamental social-differentiation aspects.

Attention is devoted to possible statistical indicators of class appurtenance, character of work and socioecological differences; methods and ways of applying the statistical variables "social group", "occupation", "school education", "expert qualification", "branch appurtenance", "size of community", "type of community", etc., are discussed and their capability of indicating fundamental social differences is examined. The conclusion is reached that Czechoslovak statistics disposes of a relatively broad scale of means capable of depicting the social differentiation of our society; yet, for the time being, these means are not sufficiently utilized.

Due to the fact that, in the past, statistical indicators were often inadequately applied and interpreted, particularly in connection with the stratification conception of social structure, the paper attempts to present a critical definition of their possibilities and limits. The statistical picture of social differentiation cannot be but partial; it must not be absolutized but must be included in a qualitative economic, historical and sociological analysis of the development of the whole socioeconomic system and its class structure. Under these conditions, of course, statistical indicators may become a valuable and — with a view to the practical management of socioeconomic development — even an essential source of information.

The paper outlines some possible ways of improving both the statistical indicators of social differentiation and the Czechoslovak social statistics as a whole.